

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ VIII—VI ст. ст. до н. е. НА ТЯСМИНІ

В питаннях формування культури скіфського часу в лісостеповому Подніпров'ї особливий інтерес являє собою вивчення численних місць поселень — селищ і городищ доскіфського і ранньоскіфського часу, відкритих за останні роки на території басейну р. Тясмин.

Відомості про місця поселень на Тясміні і його притоках, які є в дорадянській літературі, стосуються виключно городищ і зводяться або до їх реєстрації та опису за зовнішнім виглядом, або до сумарних повідомлень про розкопки деяких з найбільших городищ. Ніякими польовими записами, графічною чи фотографічною фіксацією ці повідомлення не супроводжувалися.

Систематичне вивчення тясминських городищ у Інституті археології Академії наук Української РСР почалося з попередньої розвідки на Галушинському і Матронинському городищах, під час якої було відкрито Шарпівське городище¹.

Розкопки Шарпівського городища (1939—1940 і 1945—1947 рр.), проведені Тясминською експедицією, встановили значимість цієї пам'ятки VI—V ст. ст. до н. е. Проведені в ті ж роки в ході робіт експедиції розвідки виявили план Макіївського городища і залишки Будянського, а в 1947 р. встановили наявність більш древнього, ніж городище, поселення біля с. Макіївка².

Розвідкою Придніпровської експедиції П. М. Третьякова в 1946 р.³ на Тясміні відмічено значну кількість (21) поселень, городищ і селищ, більшість яких належить до раннього часу.

В 1949 р. Правобережною скіфською експедицією виявлено городище в місці зближення верхів'їв рік Тясмина і Ингульця, в Чорному лісі біля ст. Хирівка, Знамянського району⁴. Багато городищ і селищ такого ж типу відмічено у 1950 р. О. І. Тереножкіним на правобережжі Тясмина, поблизу Чигирини і вище нього до с. Чубівка⁵. Велике селище ранньоскіфського часу відкрито в тому ж році М. І. Вязьмитиною й автором цієї статті північніше с. Жаботин на так званій Тарасовій горі⁶.

Дослідження городищ і селищ ще тільки розпочаті. Попередні розкопки були зроблені в п'яти пунктах: на городищі і селищі біля с. Залевки, на городищі в Чорному лісі, на селищі біля с. Макіївка і на

¹ І. В. Фабриціус, Отчет о скифологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1938 г. Архив Института археологии АН УССР.

² І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, К. 1949, стор. 80.

³ П. М. Третьяков, Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 225.

⁴ Див. статтю О. І. Тереножкіна в цьому томі.

⁵ А. І. Тереножкін, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII, 1952, стор. 80 і далі.

⁶ М. І. Вязьмитина і Е. Ф. Покровська, Отчет об археологической разведке у с. Жаботина в 1951 г. Архив Института археологии АН УССР.

селищі Тарасова Гора. На інших пунктах був тільки зібраний підйомний матеріал.

Разом з тим зібралась достатня кількість матеріалів, необхідних для того, щоб спробувати встановити датування городищ і селищ на Тясміні, користуючись при цьому численним матеріалом, добутим в інших місцевостях Української РСР — насамперед експедицією „Великий Київ“, керованою П. П. Єфіменком, Подольською — М. І. Артамонова, Лівобережною — І. І. Ляпушкіна, а також Молдавською експедицією Т. С. Пассек та ін.

Ці польові дослідження дали зовсім новий, дуже цінний матеріал для розуміння історичного процесу, що відбувався в скіфській і ранньоскіфській час не тільки в межах порівняно невеликої території, зрощуваної Тясмином і його притоками, а й на середньому Подніпров'ї в цілому.

Крім того, подібні повідомлення дали можливість по-новому датувати деякі кургани, виділити в перехідний до скіфського час деякі з тих, які розглядались то як надто архаїчні, то, навпаки, відносились до післяскіфського часу.

Пам'ятки VIII—VII ст. ст. до н. е.

Розгляд пам'яток почнемо з городища Замковище і селища на Богучівській горі, розміщених на двох сусідніх берегових мисах біля с. Залевки.

Основним датуючим матеріалом тут є скарб бронзових речей, знайдений в одному з розкопів на Замковищі. Предмети, які входять до складу скарбу, разом із знайденою на городищі керамікою складають прекрасний комплекс, яким в основному ми і будемо керуватися при визначенні ряду інших пам'яток.

Село Залевки перетинає невеликий струмок, який впадає в р. Тясмин. Починаючи від правого берега струмка, на північ від нього, високий корінний берег Тясмина утворює ряд подовжених мисів, відділених один від одного глибокими ярами.

Городище Замковище займає третій числом мис і знаходиться на відстані 0,5 км на північ від крайнього мису, який утворюється при впадінні струмка в р. Тясмин. На сусідніх на північ і на південь від городища мисах знаходяться селища, які існували одночасно з городищем. Можливо, що селище Богучівська Гора і городище Замковище складали одне ціле.

Городище має форму трикутника, широка основа якого обернена до заплави Тясмина; площа городища 70 × 55 м. Круті схили мису були природним захистом городища, а з напільного боку воно було укріплено валом, нині майже повністю зораним¹.

Такий же характер має і більшість інших відомих городищ раннього часу на Тясміні біля сіл Чубівка, Суботів, Полуднівка і Мала Смілянка. Всі вони розміщені на мисах і захищені з напільного боку валом і ровом.

Складніші захисні спорудження має городище в Чорному лісі, розміщене на мисі між глибокими балками. Кінець мису відділений високим внутрішнім валом і ровом від решти площі городища, а два зовнішні вали і рів відділяють його від плато. Таку ж будову укріплення має і невелике городище біля с. Тясминка.

Городище Замковище біля с. Голов'ятине, розміщене на горбу, має овальну форму і, на відміну від інших, обведене валом з усіх боків.

М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подольи в 1948 г. археологии АН УССР

Знахідки всіх цих городищ датують їх кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., що ми й спробуємо довести зробленим нижче аналізом знахідок.

Ті ж риси, які характерні для місць поселення перехідного до скіфського часу на Тясміні, спостерігаються і в інших місцях Лісостепу і відносяться до того ж чи до більш пізнього часу.

Залишки селищ з аналогічними матеріалами відкрито на території Поросся (Бобриня, Ковалі та ін.) і в околицях Києва¹. Але тут вони, на відміну від тясминських, здебільшого розміщені на прибережних піщаних дюнах Дніпра, а не на його високих берегах.

Південно-Бузькою експедицією 1946—1948 рр. у Вінницькій області було відкрито ряд городищ і деякі з них (наприклад, Северинівське, Рутківцеве, Ново-Олчедаїв²) мають аналогічну тясминським будову і подібний керамічний матеріал.

Невелике городище на місі біля с. Сандраки у верхів'ях Південного Бугу досліджене в 1949—1950 рр. О. Ф. Лагодовською та Ю. М. Захаруком.

Археологічні розвідки в Молдавії 1946—1947 рр.³ виявили городища і селища, кераміка яких аналогічна тясминській; вони мають таке ж розміщення і ті ж варіанти в будові укріплень (наприклад, городища Городка I, II та ін.).

Житла споруди. Про житла ранньоскіфського часу на Тясміні нам відомо небагато.

Залишки житла VIII—VII ст. до н. е. були знайдені біля південно-західного схилу городища поблизу с. Залевки в одному з розкопів на глибині 0,4 м. Це були залишки наземної будови, що являла собою заглиблену вирівняну площадку завширшки до 3 м із заходу на схід. В центрі знайдено залишки глиняного вогнища чи печі. З північного боку знаходився східець висотою від 0,1 до 0,2 м, а на північ і захід від нього — заглиблення від стовпів, розміщення яких не дає уявлення про їх конструктивне значення. Південно-західна частина площадки на відстані 2 м від східця обрізана межею старого схилу.

Про те, що в кінці VIII—VII ст. до н. е. поряд з наземними житлами були житла і землянкового типу, свідчить землянка, виявлена в обриві, який оголив культурний шар Суботівського городища біля Чигирина⁴. В заповненні землянки знайдено інтересний керамічний матеріал, за часом аналогічний кераміці городища с. Залевки. Тут же знайдено уламок глиняної формочки для відливки бронзових браслетів.

Очевидно, ті ж типи жител, але більш ускладнені, зберігаються і в ранньоскіфський період (середина VII — середина VI ст. до н. е.). На поселенні Тарасова Гора відкрито залишки наземного житла прямокутної форми з округлим вогнищем у північно-східній частині житла. Стіни його, очевидно, складалися з дерев'яної основи, обмазаної глиною.

Наземні житла ранньоскіфського часу відомі і в інших місцевостях Лісостепу. Так, наприклад, залишки наземного житла, круглого в плані, знайдені на Немирівському городищі, залишки таког ж житла виявлені на городищах Северинівському та Ново-Олчедаївському⁵.

¹ В. Н. Даниленко, Разведка экспедиции „Большой Киев“ 1949—1950 гг. Фонды Института археологии АН УРСР.

² М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии 1948 г., Вестник Ленинградского университета № 11, 1948, стор. 177—179; Отчет Юго-Подольской экспедиции за 1948 г. Архив Института археологии АН УРСР.

³ Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 57—68.

⁴ А. И. Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. XLIII, стор. 87.

⁵ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г. Архив Института археологии АН УРСР.

Поряд з ними тут відкриті і житла землянкового типу. На Северинівському городищі¹ землянки в плані мають круглу форму (9 м в діаметрі) і прямовисні стіни. Посередині знаходилося глинобитне вогнище. Ці землянки датуються на основі знайдених у нижньому шарі уламків банкових посудин з розгалуженими пальцьовими заглибленнями наліпними валиками на плічках.

Землянки Немирівського городища також круглі в плані, від 4,5 до 7 м в діаметрі і глибиною 1,5 м. Посередині підлоги однієї із землянок знаходились залишки стовпа, який, очевидно, підтримував конусоподібний дах землянки.

Землянку із залишками вогнища, датовану керамікою VI ст. до н. е., зустрінуто і на Галущинському городищі біля с. Пастирське².

Зольники. Розкопки на Черноліському городищі³ не виявили слідів жител. Особливістю цього городища є зольники. Вони являють собою розпливчасті курганоподібні насипи, під якими шар змішаної із золою землі в деяких випадках заглиблюється в ґрунт більше, ніж на 1,5 м. Весь шар насичений культурними залишками, які складаються з уламків кісток тварин, великої кількості уламків посудин та інших керамічних виробів, тоді як печина, яка звичайно свідчить про наявність житла, відсутня.

Ці зольники займають значну площу на тій частині городища, яка знаходиться між валом, що відділяє кінець мису, і валом, що відділяє мис з напільного боку, причому зольники розміщені порівнюючи недалеко один від одного.

На Правобережжі України, в Лісостепу, зольники відмічено і в інших місцях; вони датуються доскіфським і ранньоскіфським часом. Так, наприклад, найбільш ранніми з відомих є зольники кінця епохи бронзи на Уманщині (білогрудівського типу), за якими хронологічно безпосередньо ідуть зольники Черноліського городища. На одночасних останньому місцях поселень зольники невідомі, але на більш пізніх, на Немирівському (VII—VI ст.ст. до н. е.) і на Галущинському городищах⁴, вони є, хоч і не в таких значних розмірах.

На Лівобережжі зольники розповсюджені на протязі всього скіфського періоду: крім уже раніш відомих зольників біля с. Мачухи (Таранів Яр)⁵ і на Більському городищі⁶, за останні роки відкрито цілий ряд їх у басейні р. Ворскла між Полтавою і Більськом. Зібраний тут археологічний матеріал вказує на більш пізній відносно черноліських зольників час⁷.

Твердо встановлених висновків про значення зольників поки що немає. Ряд дослідників⁸ вбачає в них „попелища“, що виникають внаслідок звичаю зсипати попіл і домашню покидь у певне місце, який і досі зберігся подекуди на Лівобережжі. І. І. Ляпушкін розглядає зольники як культурні відклади на ділянках, де були розміщені житловогосподарські споруди, „де протікало все особисте і суспільне життя поселення“⁹.

¹ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1948 г. Архив Института археологии АН УРСР.

² Г. Т. Титенко, Отчет о раскопках Пастерского городища в 1949 г. Архив Института археологии АН УРСР.

³ Коротке звіттовлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, стор. 74; там же, 1926, стор. 79.

⁴ А. А. Сплицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 141.

⁵ М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, К. 1949, стор. 53.

⁶ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, М. 1911, стор. 93.

⁷ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, стор. 122—128.

⁸ В. А. Городцов, там же, стор. 149—150; М. Рудинський, там же, стор. 78, 79.

⁹ И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 130.

Недостатність вивченості чорноліських зольників не дає змоги скласти певну думку про них. Великі розміри зольників, товщина зольничного шару, розміщення їх близько один від одного на всій площі городища, яка обмежена схилами яру між двома валами, — все це не відповідає уявленням про попелища. Але в той час дослідження виявили повну відсутність у них слідів вогнищ і печей, які звичайно характеризують залишки жилих споруд.

Залевкинський скарб. Для датування інтересуючих нас городищ і селищ велике значення має скарб бронзових речей, знайдений у південно-західній частині Залевкинського городища в розкопі III, безпосередньо поблизу залишків житла¹.

Дату скарбу с. Залевки визначають бронзові вудила ранньокобанського типу з подвійними петлями (вісімкою) і з подвійним рядом шипів на сплюснених поверхнях мундштучних частин. Уламок таких же вудил знайдено і біля с. Голов'ятине на схід від с. Залевки, де відомо і одночасне Залевкинському городище. Вудила кобанського типу є найбільш ранніми з відомих не тільки на території лісостепового Подніпров'я, а й у Прикубанні і на Кавказі (Кобань).

За приблизним підрахунком, на Україні знайдено 14 пар таких же вудил. Всі вони належать до території лісостепового Правобережжя: на Тясмині знайдено дев'ять пар, на території басейну р. Рось чотири пари і в с. Мошни одна пара.

На лівобережжі Подніпров'я такі вудила поки що не відомі. Двічі вудила кобанського типу зустрінуто в пониззях Дону: біля р. Тиха² і в складі скарбу з околиць Новочеркаська³.

Є. І. Крупнов датує вудила, знайдені ним в Кам'яномістському могильнику (Північний Кавказ)⁴, аналогічні залевкинським, VIII—VII ст.ст. до н. е. Більшість тясминських вудил зустрінуті в похованнях VII ст. до н. е. Вони супроводжувались керамікою ранньоскіфського часу, яка хронологічно, як буде показано нижче, іде за керамікою городищ типу Залевок.

Така порівнюючи велика кількість вудил, знайдених на території, яку ми вивчаємо, свідчить, по-перше, про те, що уже з VIII ст. до н. е. на території лісостепового Правобережжя кінь використовувався не тільки в господарстві, а й для верхової їзди; по-друге, про існування в цей ранній час зв'язку населення середнього Подніпров'я з Кавказом і Прикубанням.

Залевкинські спіральні пронизи подовженої бочкоподібної форми, також аналогічні кобанським⁵, нерідко зустрічаються на Північному Кавказі. У похованнях Кам'яномістського могильника такі спіралі знайдені разом з вісімковими вудилами, які датуються Є. І. Крупновим VIII—VII ст.ст. до н. е.⁶ Відзначимо при цьому, що різні варіанти спіральних прикрас звичайні і в тясминських похованнях VII ст. до н. е.

Але поряд з виробами, аналогічні яким знаходимо на Кавказі, до складу скарбу входять речі іншого походження. Такими є бронзовий браслет і трапецевидні привіски.

Браслет складається з двох литих поясків: зовнішнього — фігурного з ряду опуклих овалів і внутрішнього — плоского гладкого пояска, до якого прикріплений зовнішній.

¹ Скарб видано П. М. Третьяковим; див. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину, АП, т. I, К. 1949, стор. 233, рис. 7.

² Труды VIII АС, т. IV, М. 1897, стор. 239—240, табл. XXXIII, рис. 15.

³ Новочеркаський музей (за фотографією В. Д. Рибалової).

⁴ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1949 г., Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. V, Нальчик 1950, стор. 251, рис. 49, стор. 272.

⁵ МАК, т. VIII, табл. XXVI, 7.

⁶ Е. И. Крупнов, там же, стор. 247, рис. 41.

Найближчою аналогією до нашого браслета є браслет часу раннього заліза в межах розповсюдження висоцької культури¹.

Привіски являють собою трапецевидної форми пластинки, верхній кінець яких загнутий і утворює петлю. Поверхня їх прикрашена трьома поздовжніми рядами опуклих шишечок, з яких нижні більших розмірів.

Привіски, подібні до наших за формою, але інакше прикрашені, зустрічаються і серед пам'яток гальштатської культури в поєднанні з подібними залевкинському браслетами; але і ті і інші мають на заході свої дуже характерні особливості².

Аналогії шістьом бронзовим трубочкам, скрученим з тонких пластинок, зустрічаються серед пам'яток кінця епохи бронзи: на Правобережжі — в кургані № 41 Гуляйгорода³, на селищі біля с. Трипілля⁴. На Чорноліському городищі така трубочка є поки що єдиним знайденим тут металевим предметом.

Нам невідомі аналогії іншим предметам скарбу, а саме: 1) бронзовій посудині у формі низького горщика з високими плічками, з широким розкриттям горла і з прямими вінцями; 2) воронкоподібному масивному предмету, можливо прототипу ворворок, добре відомих пізніше, за скіфського часу, і 3) великим циліндричним бусам з відростками з голубої скловидної маси.

Уламок нижньої частини глиняної посудини, в яку була вставлена бронзова посудина, за виробкою глини і обробкою поверхні має ряд аналогій серед знахідок кераміки на городищі Залевки. Крім того в культурному шарі городища знайдено бронзову трубочку, подібну до трубочок із складу скарбу. Отже, наявність на городищі скарбу є не випадковою: скарб зв'язаний з виявленим тут житлом і одночасний йому.

Велике значення має злиток міді, що входить до складу Залевкинського скарбу. Будучи співставленим з глиняним орнаментом формочкою для відливки браслетів із спіральним орнаментом, знайденою в землянці городища Суботове, ця знахідка свідчить про існування в VIII—VII ст. до н. е. в Лісостепу місцевого ливарного виробництва. Наявність же в складі скарбу предметів, аналогічних західним (дунайсько-дністровським) і південно-східним (кавказьким), свідчить про мінові і культурні зв'язки між цими місцевостями.

Бронзові браслети, аналогічні відбитку суботівської ливарної формочки з орнаментом із спіралей, широко розповсюджені на території лісостепового Правобережжя і датуються VIII—VII ст. до н. е.⁵ А. М. Тальгрен повідомляє, що близько 24 подібних браслетів було знайдено в околицях Канева і близько 28 в інших місцях Київської області, причому багато з них, за повідомленням того ж автора, знайдено в похованнях з урновими трупоспаленнями⁶.

Залевкинський скарб, до складу якого входять предмети, характерні для періоду як пізньої бронзи, так і раннього заліза, знайдений з керамікою і тим самим визначається дата останньої — кінець VIII — початок VII ст. до н. е., тобто перехідний від епохи бронзи до часу раннього заліза.

Кераміка. Аналіз керамічного матеріалу як городища і селищ біля с. Залевки, так і інших тясминських дає змогу встановити безо-

¹ T. Sulimirsky, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, табл. XXVI, 18.

² N. Åberg, *Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie*, Teil II, *Hallstättzeit*, Stockholm 1931, рис. 143, 144, 177, 178.

³ А. А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*, т. I, СПб 1887, табл. IX, 15.

⁴ И. Беляшевский, *Следы пребывания первобытного человека на берегах р. Днепра вблизи Киева*, Труды VIII АС, т. III, М. 1897, стор. 29.

⁵ А. М. Tallgren, *La Pontide prescythique*, ESA, II, Helsinki, стор. 206, 207 і 210; А. И. Тереножкин, *Поселения и городища в бассейне реки Тясмина*, КСИИМК, вып. XLIII, стор. 90 і далі.

⁶ А. М. Tallgren, там же.

середній хронологічний зв'язок їх культури з епохою бронзи, тому що, поряд з посудинами, форма, виробка і орнамент яких ще характерний для кінця епохи бронзи, тут спостерігається дальший розвиток цих форм і поява нових, що характеризують уже ранній період культури скіфського часу.

З уламків посудин, добутих розкопками на городищі біля с. Залевки і на селищах Богучівської гори, можна визначити такі форми: посудини банкового типу, посудини з округлим тулубом, з високим горлом, горщикоподібної форми посудини, великі низькоплечі посудини з конічним горлом і миски. Дві перші форми зустрічаються ще в останньому періоді епохи бронзи, а решта з'являються пізніше, набувають повного розвитку і стають характерними за скіфського часу.

Посудини *банкової* форми є основним типом, який найчастіше зустрічається на тясминських селищах і городищах. Судячи з їх численних уламків, вони бувають середніх і великих розмірів, від 0,15 до 0,3 м висоти. Вінця слабо відігнуті назовні, стінки злегка опуклі і звужуються до дна. Поверхня найчастіше шорстка, рідше — злегка залощена, червонуватобурого чи сірого кольору. Глина щільна, з домішкою дрібно потовченого кварцу. Звичайно під краєм вінця розміщено ряд наскрізних проколів, зроблених здебільшого з внутрішнього боку (табл. I, 1—3; III, 1). На плічках розміщено валиковий пояс, розчленований пальцевими заглибленнями або косою нарізкою (табл. I, 4—10; III, 2, 3, 6). Значно рідше зустрічаємо посудини з гладкими вінцями і з гладким валиковим поясом на плічках (табл. I, 6; III, 2). В цілому вигляді банкові посудини відомі лише у похованнях.

Посудини банкового типу з вінцями без проколів і з гладкими валиковими поясами на плічках є характерною особливістю поселень кінця епохи бронзи. Вони добре відомі в селищах так званого білогрудівського типу (с. Білогрудівка, Синицький Яр, Краснопілка та ін.) в районі Умані і в околицях Києва¹, де вони є основною формою. Валики, розчленовані пальцевими заглибленнями, на цих більш ранніх поселеннях рідкі.

Дальше ускладнення орнаменту банкових посудин добре простежується на поселеннях кінця епохи бронзи у степовому Подніпров'ї² і на Південному Бугу³ (Сабатинівка, шар Б). Поряд з гладким валиковим поясом кераміка, знайдена на території Степу, має і валик, розчленований пальцевими заглибленнями чи навскісною нарізкою, але наколів під вінцями немає.

Уламки банкових посудин зустрінуто на всіх вищезазначених селищах і городищах перехідного часу на Тясміні, але найкраще представлені вони на Чорноліському городищі. При розкопках зольників цього городища добуто багато керамічного матеріалу, причому великі фрагменти посудин дозволяли майже повністю відтворити їх форму і орнамент. На чорноліських банках інколи, крім наколів під вінцями і валикових поясів на плічках, зустрічається хвилястий край вінця, утворений за допомогою вертикальних насічок нігтем. Інколи замість валика на плечах посудини зустрічаємо пояс з неглибоких пальцевих заглиблень. На плічках посудин виявлено також валикові пояски з розхиленими і опущеними донизу кінцями, що має місце і на інших поселеннях Тясмина (табл. III, 9); на селищі кінця епохи бронзи на Білозерському лимані⁴ і на поселеннях Білогрудівки⁵. На плічках бувають

¹ Розвідки експедиції „Великий Київ“ 1950 р., Матеріал розвідки В. Н. Даниленко. Фонди Інституту археології АН УРСР.

² О. А. Кривцова-Гракова, Древние поселения на Белозерском лимане, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 83, рис. 6—15.

³ Розкопки А. В. Добровольського 1946 р. Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁴ О. А. Кривцова-Гракова, там же, стор. 83, рис. 33.

⁵ Короткі звідомлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925, стор. 79, табл. XIX.

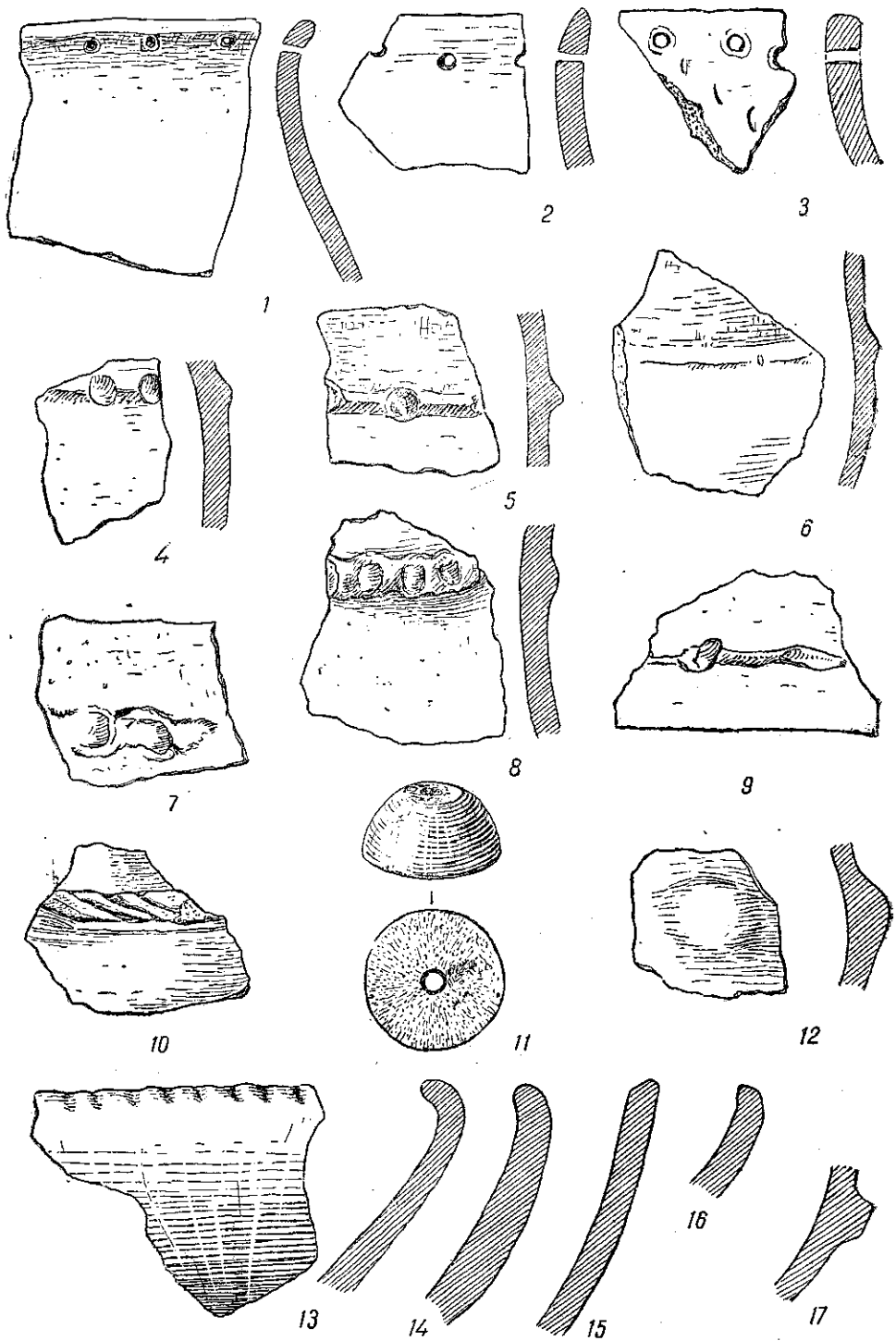

Табл. I. Городище „Замок“ і поселення на Богучівській горі біля с. Залевки:
 1—10, 12—17 — зразки кераміки; 11 — кістяне пряслице.

одиничні і парні відростки, сплющеної, циліндричної (табл. I, 17), конічної і округлої форми (табл. I, 12).

Банкові посудини з вищеописаним орнаментом характерні також

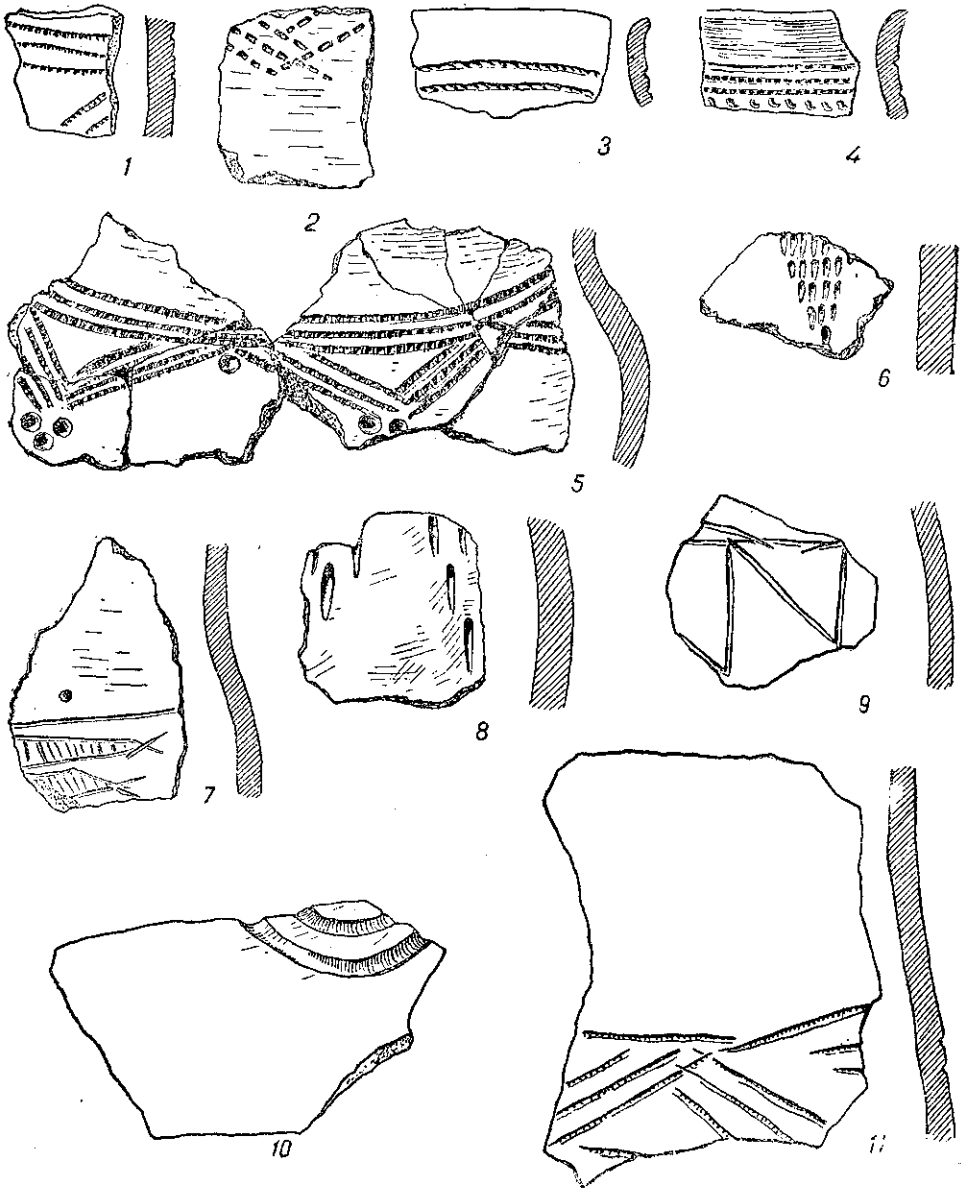

Табл. II. Зразки орнаменту кераміки городища „Замок“ і поселення на Богучівській горі біля с. Залевки.

і для інших територій Лісостепу в епоху раннього заліза. Так, наприклад, добре відомі вони в околицях Києва і Канева¹, нерідко зустрічаються в західних областях² серед пам'яток висоцької культури і на поселеннях

¹ Матеріали розвідки експедиції „Великий Київ“ 1949—1950 рр. Фонди Інституту археології АН УРСР.

² F. Sulimirsky, *Kultura wysocka*, Kraków 1931, табл. XI, 6, 8, 10, 11.

ранньоскіфського часу нижнього Дністра¹. Але там ці посудини мають свої місцеві особливості форми і пропорцій.

Другою формою посудин, уламки яких нерідко зустрічаються на селищах Богучівської гори і на городищі Залевки, є посудини середніх розмірів з *округлим тулубом і високим горлом*. На жаль, важко повністю відновити цю форму з уламків, які ми маємо. Виробка їх значно відрізняється від виробки банкових посудин. Глина щільна, виготовлена старанніш, без помітних домішок. Поверхня темносірого, чорного або

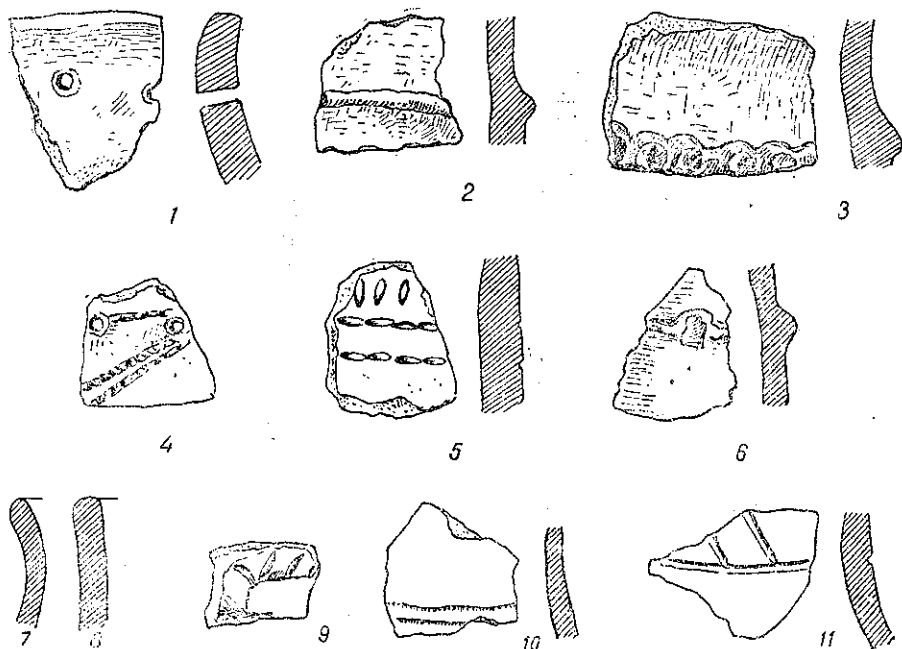

Табл. III. Зразки кераміки городища біля с. Голов'ятине.

бурого кольору, добре заглажена чи залощена. Біля основи горла і на плічках розміщений орнамент, нанесений глибоким зубчастим штампом (табл. II, 1—5, 11; III, 4, 10).

Орнамент складається звичайно з пояса навкісних ліній, що утворюють кути, чи з відрізків ліній, замкнених між горизонтальними поясами. Крім орнаменту, нанесеного зубчастим штампом, зустрічаємо орнамент, зроблений наколами (табл. II, 6, 8; III, 5), круглим есоподібним і круглим штампом (табл. II, 4, 5; III, 4), а також різьблений орнамент, що відрізняє його від білогрудівського (табл. II, 7, 9; III, 11).

Орнаментовані таким чином посудини зустрічаються і на інших одночасних поселеннях Тясмина. Найкраще вони представлені на Чорнольському городищі і на селищі біля с. Макиївка.

Подібні за формою, орнаментом і обробкою поверхні посудини виявлені на селищах білогрудівського типу², де звичайним є застосування дрібнозубчастого глибокого штампу по слабо залощеній поверхні. Крупно- і дрібногребінчастий штамп і різьбу знаходимо на степових селищах доскіфського часу, наприклад на Білозерському лимані³.

¹ Т. С. Пассек, Археологические разведки в Молдавии, КСИИМК, вып. XXVI, стор. 60, рис. 21.

² О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу поблизу м. Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 182 і далі.

³ О. А. Кривцова-Гракова, там же, стор. 82, рис. 32, 1—37.

Слід відзначити *невеликі посудини з короткою шийкою і відігнутими вінцями*, фрагменти яких знайдено на городищі біля с. Залевки. Повну форму з тих, що ми маємо, уламків відновити важко. Можливо, що це були горщики із звуженим плоским дном, подібно до посудини, знайденої в похованнях кургана № 185 могильника Д Тенетинки¹, VIII—VII ст.ст. до н. е. У останнього та ж обробка поверхні і аналогічний дрібнозубчастий орнамент біля основи шийки, але ускладнений

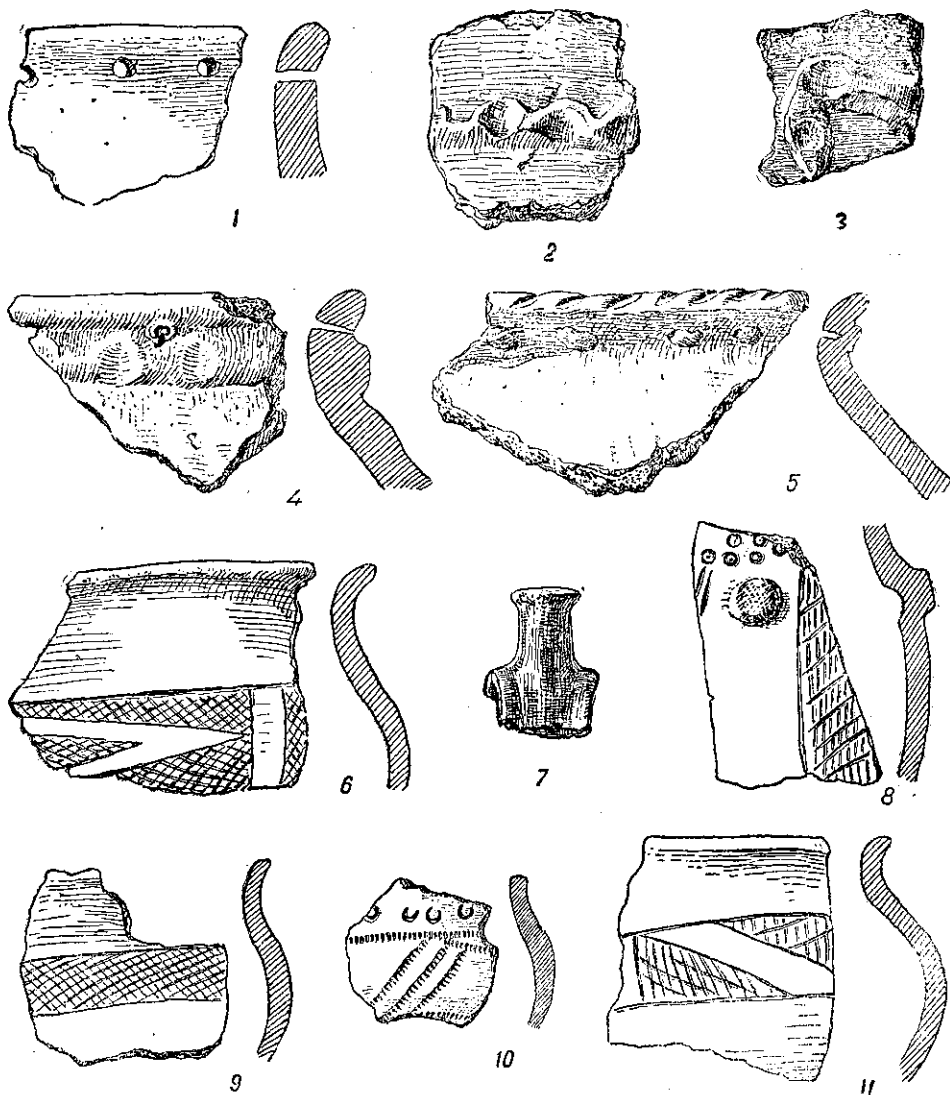

Табл. IV. Зразки кераміки поселення на Тарасовій горі біля с. Жаботин.

ще рядом наколів. Така комбінація орнаментальних прийомів відома і на наших місцях поселення.

Рідкісними, але дуже показовими для визначення часу городищ і селищ Тясмина, є уламки *великих посудин з високим конічним горлом і відігнутими вінцями*, низькоплечих, з розширеним тулубом, який різко звужується до дна. Поверхня таких посудин добре заглажена чи залощена, чорного кольору, інколи з рідкими вкрапленнями дрібних сріб-

¹ Посудина зберігається у фондах скіфського відділу Київського історичного музею, інв. № 1462.

лястих блискіток слюди. На городищі біля с. Залевки знайдено фрагмент стінки такої посудини з орнаментом у вигляді півкруглих підвісок, які складаються з двох-трьох глибоких широких рівчачків, що спускаються з плічок (табл. II, 10). Подібна посудина склеєна з уламків, добутих при розкопках Чорноліського городища. Вона прикрашена чотирма шишками, обведеними знизу підвісками, а горло суцільно покрите поясом поперечних жолобків.

Аналогічні посудини добре відомі в епоху раннього заліза на заході (Гальштат)¹, зустрічаються вони і на Немирівському та Рутківському городищах на Дністрі². На селищах епохи бронзи на території УРСР вони невідомі і, таким чином, є однією з ознак, що дозволяє віднести городище і поселення, на якому вони зустрічаються, уже до перехідного часу, причому варіації цієї форми відомі і в скіфський час.

Уламки мисок, знайдені на селищі і городищі біля с. Залевки, нечисленні. Вони мають великі або середні розміри, дуже просту і одноманітну форму. Стінка опукла, край загнутий всередину чи, рідше, зрізаний навскіс (табл. I, 14—16). Зовнішня поверхня звичайно бурого або жовтуватого кольору, плямиста, злегка залощена, внутрішня буроватосіра або чорна. Орнаментовані миски зустрічаються зрідка. Інтересним є уламок лощеної миски ясножовтого кольору з гофрованим краєм (табл. I, 13). Така ж миска, але з чорною, добре лощеною поверхнею, знайдена і на Чорноліському городищі. Миски з гофрованим краєм зустрічаються на Немирівському городищі.

Цим і обмежується набір посудин, відновити форму яких нам дозволили уламки, знайдені на городищі і поселеннях біля с. Залевки.

Поряд з цим на деяких поселеннях перехідного часу з'являються ті форми, які стануть типовими для архаїчного скіфського часу в Лісо-степу, а саме: черпаки (чарки) і круглотілі, круглодонні (кубки, шаровидні) посудини. Особливо важливою здається та обставина, що в перехідний час ці дві форми представлені одиничними екземплярами. Ці черпаки не орнаментовані, поверхня їх гладка, темносірого або чорного кольору, але без лощення. Як форма черпаки відомі на поселеннях білогрудівського типу. Вони мають високу чашечку і високу петельну ручку, але без відростка³.

Уламки круглотілих посудин із злегка лощеною сірватобурого кольору поверхнею, з геометричним різьбленим орнаментом, нанесеним зубчастим штампом, знайдено на Чорноліському городищі. Кругле дно посудини із заглибленням в центрі, очевидно від черпака, виявлено на городищі с. Суботове⁴. Це свідчить про те, що на городищах раннього часу вищеуказані форми великого розповсюдження не мали; на городищі і селищах біля с. Залевки їх не знайдено зовсім.

Одиничним екземпляром представлена посудина *гличкоподібної форми*, орнаментована рядом пальцевих ямок на плічках, уламок якої знайдено на Чорноліському городищі. Виробка цієї посудини груба, ручка товста, овального перерізу, відтягнута від краю.

На підставі як керамічного матеріалу, так і бронзових предметів Залевкинського скарбу селища і городища типу Залевки і Чорного Лісу датуються перехідним етапом від епохи бронзи до скіфського періоду, тобто VIII — початком VII ст. до н. е.

¹ М. Гернес, Порвобитная культура, ч. III, Железный век, Рига 1914, стор. 68, рис. 20, 6.

² М. И. Артамонов, Материалы Юго-Подольской экспедиции 1946 г., Фонды Института археологии АН УССР.

³ Короткі звіdomлення ВУАК за археологічні досліді року 1925, К. 1926, стор. 79, табл. XIX, 5.

⁴ А. И. Тереножкин, Материал разведки 1950 г. Фонды Института археологии АН УССР.

Городища і селища VII—VI ст. ст. до н. е.

Селище на Тарасовій горі. Дальший розвиток Тясминської культури і розквіт її в ранньоскіфський час добре представлені археологічним матеріалом, знайденим на селищі Тарасова Гора біля с. Жаботин.

Тарасова Гора відома в археологічній літературі дякуючи випадково знайденим тут двом бронзовим посудинам, які зберігаються в Київському музеї¹. В наступні роки (перед Великою Вітчизняною війною) тут же було знайдено глиняну посудину древнього типу з подвійними відростками на плічках, наповнену залишками палених кісток. За словами колгоспника А. Кирияненка, посудину знайдено в південній частині гори, біля так званого Кіктевого яру, — там, де раніше, як можна думати, були добуті згадувані бронзові посудини. Тим же Кирияненком були знайдені в самому селі, на території бувшого тут колись замка Любомирських, бронзові вудила ранньокобанського типу з привісками.

Цінний матеріал ранньоскіфського часу, одержаний з ряду великих курганів (досліджуваних Хвойком і Бобринським), і вищеописані знахідки роблять цю місцевість особливо інтересною для вивчення.

Попередні розвідки і розкопки, зроблені в 1950 р. на Тарасовій горі, виявили селища ранньоскіфського часу. Невеликими за обсягом розкопками відкриті залишки наземного житла, серед яких знайдено багатий, різноманітний керамічний матеріал і кілька бронзових та кістяних виробів. Але розміри розкопок не дають поки що можливості повністю судити про характер цього поселення, про його планування і форми жител.

Випадкові знахідки (посудина з паленими кістками) дозволяють допустити, що тут же знаходився і некрополь.

В першу чергу розглянемо металеві вироби, знайдені на Тарасовій горі. Вони представлені двома вищезгаданими бронзовими посудинами, а також трьома бронзовими шпильками і спіральною привіскою чи браслетом. Сюди можна віднести і бронзові вудила, раніше знайдені в селі.

Великі бронзові посудини склепані з тонких бронзових листів. Вони мають конічну форму із злегка розширеними округлими плічками. Прямі низькі вінця відігнуті від плічка під кутом. Дно плоске, з високими бортиками, до якого з внутрішнього боку приклепані листи стінок. Ручки у верхній своїй частині закінчуються головками хижаків з високими ушами². Відзначимо, що зовсім таку ж посудину було знайдено в кургані біля с. Таганча, Канівського району³, а дещо відмінну в деталях посудину — в кургані № 15 Константи́нівки, розкопаному А. А. Бобринським⁴.

Н. Є. Макаренко⁵, аналізуючи інвентар кургана № 15, порівнює бронзову посудину цього кургана і жаботинські посудини з „ситулами“, розповсюдженими на заході серед гальштатських пам'яток, і в тясминських знахідках бачить один з доказів нібито глибокого запровадження гальштатської культури на території середнього Подніпров'я. Ситули, які Н. Є. Макаренко вважає аналогічними нашим, мають подібність лише в техніці виготовлення, яка не є властивою тільки Гальштату. Щодо форми і особливо прикрашення наших посудин, то в цьому вони

¹ Хроніка археології та мистецтва, ч. I, К. 1930, стор. 58.

² N. Макаренко, *Le civilisation des scythes et Hallstatt*, ESA, V, 1939.

³ W. Sommerfeld, *Swiatowit*, XVII, Praga 1930—1931, стор. 307—311, рис. 1—2.

⁴ А. А. Бобринский, *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*, т. I, табл. III, 15.

⁵ N. Макаренко, там же, стор. 24—39.

різко відрізняються від гальштатських, і аналогії ідуть зовсім в іншому напрямі.

Повною і беззаперечною аналогією придніпровським посудинам, яка свідчить про їх походження, є бронзові клепані котли, відомі в гірських районах Кавказу і в Закавказзі і які датуються в межах від VIII до VII ст. до н. е. Вони мають широке розповсюдження як на Північному Кавказі (Келермський курган I, Лечхум, Кобань, Верхня Рутха та ін.), так і значно південніше, в межах Урартської держави¹.

Шпильки, знайдені в розкопі на селищі Тарасова Гора, представляють такі типи: 1) з розплющеним верхнім кінцем, загнутим у малу петлю, 2) з головкою у вигляді великої кугастої петлі, кінець якої завернутий всередину і 3) з головкою у вигляді невеликої округлої петлі з відігнутих назвни кінцем. Тут же знайдено деформований бронзовий предмет (можливо, шпилька, розігнутий браслет чи привіска) із закрученим у спіральний щиток кінцем.

Подібні шпильки зустрічаємо і в ранньоскіфських похованнях на Тясміні (кургани № 107, 126, 158 могильника А біля р. Тенетинка)². Шпильки двох перших типів і спіральний щиток, добре відомі ще в епоху бронзи³, зустрічаються серед пам'яток раннього заліза як у нас, на території Лісостепу, так і західніше, серед пам'яток лужицької та вищого культурного рівня⁴, і на південному сході, де аналогічні шпильки з кінцем, закрученим у спіраль, зустрічаємо на Кавказі в Кам'яномістському могильнику разом з вищезгаданими вудилами і пронизями VIII—VII ст. до н. е.⁵

Пізніше такі шпильки, крім типу 3, невідомі, і на основі цього вони можуть служити однією з ознак раннього часу Жаботинського селища.

Бронзові вудила, знайдені в самому с. Жаботин, належать до типу ранньокобанських з петлями (вісімками) на кінцях стержнів і аналогічні вудилам скарбу с. Залевки. Але на відміну від залевкинських вони мають потрійний ряд дрібних плоских шипів на стержнях і ускладнені привісками у вигляді подвійних круглих щитків на вигнутому стержні, що закінчується кільцем, яке вдіте в зовнішню петлю вудил. На території Тясмина такі вудила знайдено в ранньоскіфському кургані № 375 Константи́нівки; ще дві пари з розкопок Бобринського біля Сміли зберігаються в Київському історичному музеї без позначення номерів курганів.

Подібні вудила знайдено і в одному з курганів біля с. Мошни, вище Тясмина⁶.

На аналогію тясминських вісімкових вудил із знайденими на Кавказі і на Дону вже вказувалося.

Таким чином, жаботинські металеві предмети, зберігаючи в собі риси попередньої епохи бронзи, за часом відповідають вищерозглянутим городищам і селищам перехідного часу типу Залевок і Чорного Лісу, хоч продовжують побутовати і в ранньоскіфський час.

¹ МАК, VIII, М. 1906, стор. 241, рис. 196; Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван 1944, стор. 321, 322, рис. 104—107; А. А. Иессен, Греческая колонизация северного Причерноморья, Л. 1947, стор. 43; Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси 1941, стор. 53.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смеля, т. II, СПб., 1894, табл. III, 6, 8.

³ О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 65.

⁴ T. Sulimirski, Das Problem der Expansion der Lousitzkultur der Ukraine, Wiadom. Arch., 14, 1936, табл. X, 3, 5, 7, 9.

⁵ Е. И. Крупнов, Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1949 г. Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института, т. V, Нальчик 1950, стор. 247, рис. 41.

⁶ Фонди скіфського відділу ГИМ, інв. № 122/1894.

Розглянемо, в якому відношенні до металевих речей знаходиться різноманітний і багатий керамічний матеріал, знайдений на Жаботинському селищі.

Крім тих форм посудин, які були встановлені для перехідного часу (посудини банкового типу, орнаментовані посудини з округлими стінками і високим горлом, а також миски великих і малих розмірів), на Жаботинському селищі добре представлені і ті, які зрідка зустрічаються за перехідного часу і стають характерними для так званої „архаїчної Скіфії“. Такими є черпаки, здебільшого орнаментовані, та круглотілі круглодонні посудини (кубки або шаровидні посудини). Розглянемо спочатку ті форми, які здаються найбільш древніми.

Посудини банкового типу. Ця форма посудин, основна як для кінця епохи бронзи, так і для примикаючого до неї перехідного і ранньоскіфського часу, представлена і на Тарасовій горі, але не в такій мірі, як, наприклад, в Чорному лісі. Поряд з посудинами, які за формою збігаються з вищеописаними, тобто посудини із злегка відігнутими вінцями і слабо опуклими стінками, зустрічаються варіанти, які наближаються до посудин горщикоподібної форми. Вінця у них відігнуті значно стрімкіше і округлі стінки посудин різко звужуються до дна. Всі ці уламки зазнали сильної дії вогню внаслідок пожегу, і судити про їх початковий вигляд важко. Глина щільна, з домішкою дрібного кварцу. Поверхня найчастіше червоного кольору, не лощена.

Різнманітнішим стає орнамент посудин банкового типу. Банок з гладким валиковим пояском на плічках тут уже немає, лишаються тільки залики з пальцьовими заглибленнями, вміщувані як і раніше на плічку (табл. IV, 2, 3).

Вінця в більшості випадків розділені пальцьовими заглибленнями чи нарізкою (табл. IV, 5). В єдиничних випадках такий же орнамент по краю вінця зустрічається і на Чорноліському городищі, тобто хоч і зрідка, але вживався раніше, за перехідного часу. Зустрічаються посудини з наколами під краєм вінця, які нанесені з внутрішнього боку, а із зовнішнього утворюють шишечки (табл. IV, 5).

Новим явищем на поселенні Тарасова Гора можна вважати банкові посудини з валиком, який розміщений під краєм вінця (табл. IV, 4). Ця риса є уже особливістю VI і дальших століть.

Більш численними, ніж раніше, є посудини середніх розмірів з округлими стінками і високим горлом. На поселенні Тарасова Гора ця форма має різні варіанти. Тут знайдено посудини з високим горлом, яке плавно переходить до округлих стінок, аналогічні чорноліським та з округлими стінками, які відділяються від горла. Профіль стінок не завжди однаковий, є округлі, що поступово звужуються до дна, і округлі із злегка сплющеним тулубом.

Поверхня таких посудин буває шорстка, добре заглажена і інколи лощена. Колір бурий, сірий чи при повторному випалюванні жовто-червоний.

Орнаментация цієї групи посудин відрізняється великою різноманітністю як у техніці, так і в рисунку. Вона, як і раніше, буває штампованою і різьбленою. Але серед штампів зустрічаються кружки, петлі у вигляді вісімок та букви S, поставлені вертикально чи горизонтально. Всі, можна сказати, прийоми колишньої техніки орнаментации збереглися, але застосування їх стало значно різноманітнішим і складнішим та набагато частіше застосовується різьба.

Орнаментальні схеми дуже ускладнені і утворюють комбінації з прямолінійних, закреслених всередині фігур (трикутників, кутів, квадратів), які включені в широкий пояс на плічках посудин. Пояс обмежений горизонтальними лініями, нанесеними різьбою, штампом, інколи в кілька рядів. Буває, що пояс орнаменту переривають відростки або

псевдовушки (табл. IV, 8). Дуже цікавою є комбінація різьби, штампів і валика, обробленого штампом під шнур.

Широко представлена тут група *великих широкоплечих, звужених до дна посудин* (висота приблизно 0,3 м і більше) з високим горлом і з відігнутими вінцями. Поверхня таких посудин здебільшого лощена, рідше шорстка або слабо заглажена, світлочервоного або бурого кольору.

Ці жаботинські посудини відрізняються від подібних посудин інших місць поселення різноманітністю орнаментативної. Орнамент в більшості випадків покриває плічка і верхню частину стінок посудини. Він має той же характер, що і в попередній групі посудин, і являє собою широкий пояс поставлених, найчастіше в кілька рядів заштрихованих трикутників, стрічок і ромбів, нанесених різьбою та різними штампами. На плічках посудини розміщені дві або чотири округлі опуклості — порожнисті, видавлені зсередини, оточені орнаментом з круглих ямок, нанесених штампом. Подібний орнамент навколо шишок відомий поки що тільки на Жаботинському селищі.

Характерні шишки плоскоциліндричної форми (кнопки). Особливо інтересні ті з них, у яких зріз прикрашений різьбою в схемі двох заштрихованих трикутників, що стикаються вершинами.

Відігнуті вінця великих низькоплечих посудин інколи орнаментовані з внутрішнього боку рядом навкісних насічок, нанесених зубчастим штампом і розміщених групами.

На селищі Тарасова Гора знайдено уламки масивних широких ручок, орнаментованих тими ж схемами, які є на шишках (кнопках). Можливо, що уламки цих ручок відносяться до великих посудин типу глечика.

Орнаментальний комплекс цих груп кераміки селища Тарасова Гора дуже багатий і своєрідний. Окремі зразки жаботинського типу зустрічаються в курганах похованнях тясминської території. Так, уламки з аналогічним орнаментом, нанесеним різьбою і зубчастим штампом, знайдені В. В. Хвойком в одному з розкопаних ним біля с. Жаботин курганів¹. У одному з курганів с. Райгород ним же добута посудина середніх розмірів типу круглотілих круглодонних посудин з поясом різьбленого орнаменту та пірамідками з дрібних круглих заглиблень². Велика низькоплеча посудина із залощеною поверхнею червонуватого кольору знайдена в кургані № 52 Гуляйгорода. В його орнамент входять пояси кружків, нанесених штампом, і різьблених заштрихованих ромбів³.

Ми не маємо поки що повних комплексних аналогій кераміці Тарасової Гори і в інших місцевостях правобережжя та лівобережжя Лісостепу. Не маємо їх і в сусідніх найближчих західних областях. Проте при розкопках на Дністрі (Молдавія)⁴ знайдено багато уламків посудин, за формою і орнаментом близьких, хоч і не тотожних нашим.

Миски становлять немалий процент у складі кераміки Жаботинського поселення. Крім простих мисок з темносірою або бурою, злегка залощеною поверхнею із слабо загнутим всередину краєм, які ми зустрічаємо звичайно на місцях поселення, маємо уламки мисок із старанно обробленою поверхнею темносірого, чорного або світложовтого кольору, прикрашених орнаментом. Ці миски, великих і середніх розмірів, мають злегка або різко відігнутий всередину край з округлим або плоским зрізом. По краю нанесено орнамент у вигляді косих і ламаних зигзагоподібних ліній, виконаних різьбою або зубчастим штампом. Зустрічаємо і гофрований край на зразок мисок Чорного Лісу або городища Залевок;

¹ Зберігається у фондах скіфського відділу Київського історичного музею.

² Древности Приднепровья, вып. II, табл. IV, 832.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, табл. III, 5. Уламки цієї посудини зберігаються в Київському історичному музеї, у фондах скіфського відділу.

⁴ Матеріал з розкопок Г. Д. Смирнова 1950 р.

рельєфний орнамент у вигляді півкруглих підвісок з подвійних опуклих ліній, які звисають від краю миски; подвійні виступи-відростки (два або може бути чотири) по краях.

Кожний з цих видів орнаментованих мисок зокрема відомий серед пам'яток ранньоскіфського часу і інших територій на захід від Дніпра (Канів, Немирівське городище). Миски з подвійними виступами по краю виявлено серед пам'яток висоцької культури, на городищах і поселеннях Дністра, а також на Лівобережжі (Мачухи), але ніде вони так багато не представлені, як тут, на Жаботинському поселенні.

Зустрінуті уламки мисок, які орнаментовані різьбою із зовнішнього боку.

На території Лісостепу так орнаментовані миски поки що невідомі. Миски з різьбленим геометричним орнаментом відомі на поселеннях Молдавії на Дністрі, а з орнаментом, заповненим білою пастою, зустрінуті на Кавказі в Моздокському могильнику¹, добре відомі серед пам'яток Кобані².

Інтересна група посудин, яка характеризує ранньоскіфський час і тільки дуже рідко зустрічається на селищах і городищах чорноліського типу. До неї насамперед належать черпаки, або, як їх називають ще, чарки. Їх уламки у великій кількості знайдені при розкопках селища Тарасова Гора.

Черпаки малих і великих розмірів (висотою від 0,04 до 0,1 м) мають форму досить глибокої чашечки з відігнутими вінцями, з округлим дном. В центрі дна знаходиться невелике кругле заглиблення. Висока петельна ручка закінчується вгорі циліндричним відростком з розширеним плоским або закругленим кінцем (табл. IV, 7). Всі вони тонкостінні, більш або менш старанно вироблені. Поверхня добре заглажена, але тільки в деяких випадках лощена, сірого, жовтуватого і зрідка чорного кольору. Не орнаментовані зустрічаються рідше.

Орнамент геометричний, нанесений в більшості випадків тонкою різьбою, рідше зубчастим або іншої форми штампом, розміщений звичайно поясом навколо плічок посудини (табл. IV, 6, 9—11) і рідше покриває весь тулуб. Різьба іноді заповнена білою пастою, але виключно на посудинах лощених, з темною поверхнею, кращої виробки.

Рисунок орнаменту коливається від надто простого, у вигляді пояса вертикально або косо поставлених ліній, які інколи утворюють кути, до різноманітних складних комбінацій закреслених трикутників, кутів, квадратів. Поясок, який обмежує орнамент зверху, буває в два ряди, і другий складається з різних штампів.

З усієї маси уламків невеликих орнаментованих посудин, значна частина яких належить черпакам, важко виділити форму круглотілих круглодонних посудин або, як їх ще називають, шаровидних посудин або кубків. Поява цієї форми відзначена нами на вищеописаному городищі Чорного Лісу, але там вони ще одиничні. На Жаботинському поселенні вони, безперечно, є, і поєднання цієї форми з черпаком часто зустрічається в похованнях на Тясміні. Прикладом цього є жаботинський курган № 524³.

На території Тясмина ще не було відомо місць поселення, на яких керамічний комплекс в цілому був би представлений так багато і різноманітно, як на Жаботинському селищі. Одиничні знахідки лощених посудин з інкрустованим орнаментом були зустрінуті в шарі VI ст. до н. е. на Пастирському городищі⁴. Невідомі поки що місця поселення з такою

¹ Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л. 1949, табл. II, 2, 3.

² МАК, VIII, стор. 72, табл. X.

³ А. А. Бобринский, Отчет о раскопках в Киевской губ. в 1912 г., ИАК, вып. 60, стор. 2. Уламки посудин зберігаються в колекціях Державного Ермітажа.

⁴ Г. Т. Титенко, Отчет о раскопках Пастерского городища в 1949 г. Архів Інституту археології АН УРСР.

керамікою і на Пороссі, хоч є достатня кількість орнаментованих посудин з поховань. Черпаки і круглотілі посудини Поросся близькі до наших, але мають і свої особливості як у формі, так і в орнаменті. На Пороссі в ранній час переважають глибокі черпаки з високими ручками, добре лощені, без орнаменту, рідше — мілкі з інкрустованим орнаментом, який покриває все тіло посудини. Відрізняються від наших і неорнаментовані черпаки Немирівського городища, які мають прекрасну лощену чорну поверхню, витончену форму. Немає орнаментованих черпаків і серед пам'яток висоцької культури. В Молдавії подібні форми відомі, орнаменти їх своєрідні і також різноманітні, як і на Тясміні.

На Лівобережжі посудини, подібні до наших, зустрічаються в цілому ряді селищ-зольників на р. Ворскла¹, в могильнику і зольниках Тарасового яру біля с. Мачухи² і на Більському городищі³. За формою мачухинські черпаки аналогічні тясминським кінця VII—VI ст. до н. е., але орнамент їх простіший і відростки петельних високих ручок інколи вгорі мають виїмку — так звані рогаті ручки. Черпаки Більського городища відзначаються глибокою чашечкою — варіант, який зустрічається і на Тясміні.

Серед керамічного матеріалу на поселеннях і в похованнях найбільших з них могильників на Кубані⁴ зустрічаємо аналогічні черпаки, лощені, з різьбленим орнаментом у вигляді заштрихованих трикутників. Незважаючи на місцеві особливості їх форми і особливий варіант рогатих ручок, ці черпаки в цілому подібні до наших.

Техніка чорного лощення і орнамент з інкрустацією мають широке розповсюдження на заході серед пам'яток раннього Гальштату. Це давало підстави деяким археологам пояснювати наявність подібного роду посудин на території УРСР глибоким проникненням сюди культури Гальштату, крайнім східним „форпостом“ якого вважали Більське городище⁵. В. Данилевич звертає особливу увагу на форми черпаків і круглотілих посудин. В техніці їх виготовлення, у формі і орнаменті він бачить повну тотожність з гальштатськими і навіть більше — „безперечне їх походження від гальштатських типів“ і вважає, що „вони являють собою тільки еволюцію цих типів“⁶.

Ці твердження суперечать фактичним даним. Справа в тому, що черпаки і круглотілі посудини, які в масовій кількості ми знаходимо на лісостеповому Подніпров'ї і які є однією з найхарактерніших ознак пам'яток ранньоскіфського часу на середньому Подніпров'ї, значно рідше зустрічаються на території розповсюдження гальштатської культури. Важливо те, що гальштатські черпаки мають свої особливості в формах чашечки і ручок і що ручки їх не мають відростків, які в безлічі варіантів характерні для середньодніпровських — лісостепових і кавказьких черпаків.

Техніка лощення і чорна поверхня посудин, а також різьблений орнамент з інкрустацією, очевидно, явище на певному етапі розвитку керамічної техніки досить широко розповсюджене як на території Лісостепу України, так і серед пам'яток західного Гальштату та ранніх пам'яток Кавказу, де чорне лощення з інкрустованим орнаментом було відоме ще в епоху бронзи. Наприклад, так орнаментовані посудини зустрічаємо серед пам'яток Кобані⁷. На цій основі В. А. Городцов

¹ И. И. Ляпушкин, Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы, КСИИМК, вып. XVII, стор. 125, рис. 53, 54.

² М. Я. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, К. 1949, стор. 65, рис. 9, табл. I.

³ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском у. Полтавской губ. Труды XIV АС, т. III, М. 1911, табл. I, 1—4.

⁴ Н. В. Анфимов, К вопросу о поселениях Прикубанья в скифскую эпоху, СА, XI, Л. 1949, стор. 241—260.

⁵ А. Ротаров, Inkrustrierte Keramik von Belsk, ESA, IV, Helsinki 1929, стор. 163.

⁶ В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини, К. 1925, стор. 80.

⁷ МАК, VIII, стор. 72, табл. XII.

вважав, що „за своїми формами в техніці інкрустування більська кераміка найближче підходить до кавказької“¹.

Правильну оцінку причин такої спільності дає А. А. Іессен, який вважає, що кераміка „представляє виробництво, яке самостійно склалося на місцевій основі; подібність же їх (посудин. — *Є. П.*) між собою слід пояснити, з одного боку, конвергентним розвитком керамічного виробництва при подібних господарських і технічних умовах, а з другого — наявністю міжплемінних стосунків“².

Форми черпаків і круглотілих посудин мають місцеві корені походження. Таке походження черпаків, які мають глибоку глечикоподібну чашечку і є звичайно грубої виробки, легко простежується від епохи бронзи. Вони відомі на поселеннях білогрудівського типу³. Подібні черпаки зустрічаємо серед пам'яток комаровської культури⁴. Ручки з відростками від грубуватих, масивних посудин зустрічаємо на поселеннях пізньої бронзи біля с. Сабатинівка⁵.

Прототипом відростка на ручці може служити конічний відросток на грубому глибокому черпаку з кургана № 219⁶. На особливе значення ручки та її відростка вказують своєрідності в зміні форм відростків з бігом часу на різних територіях, а також орнамент із сполучених вершинами ромбів і трикутників, квадратів та інших мотивів, який розміщується під відростком на тому боці ручки, який обернений до чаші.

Слід відзначити, що виробка саме цих двох форм (черпаків і круглотілих посудин) відрізняється високою якістю. В похованнях вони звичайно зустрічаються у супроводі значно більших посудин типу банок.

Форма круглотілих круглодонних посудин з поясом різьбленого орнаменту добре представлена і на поселеннях УРСР епохи бронзи⁷ і в скіфський час, подібні посудини є тільки дальшим розвитком цієї форми. Змінюється горло, яке в період бронзи має близький до циліндричного профіль, в той час як за скіфського часу відбувається поступовий перехід до ввігнутого перехвату короткої шиї з великим відгином вінець.

За якістю і повнотою керамічного комплексу селище на Тарасовій горі біля с. Жаботин є поки що єдиним, як було вказано, місцем не тільки на Тясміні, а й на всій території Лісостепу. До цього часу подібна кераміка була відома тільки з поховань.

Висока техніка виробки переважної більшості ліпних посудин, знайдених на цьому поселенні, як великих, так і малих розмірів, велика різноманітність місцевих форм, багатий і різноманітний геометричний орнамент, який досягає тут великої складності, — все це виділяє Жаботинське селище з ряду інших і свідчить про високий рівень розвитку керамічного ремесла і про художні навички виконавців.

Крім посудин знайдено один глиняний виріб на зразок пряслиця, циліндричної форми із злегка ввігнутими всередину стінками.

Одиничні знахідки кістяних виробів — невелика проколка і кругле плоско зрізане обабіч пряслице. Серед численних каменів, які трап-

¹ В. А. Городцов, там же, стор. 154.

² Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л. 1949, стор. 40.

³ Коротке звітження ВУАК за археологічні досліді року 1925, стор. 76, 79, табл. XIX; те ж за 1926 р., стор. 82—83; О. І. Тереножкін, Поселення білогрудівського типу біля Умані, Археологія, т. V, К. 1951, стор. 179, рис. 5.

⁴ І. К. Свешніков, Пам'ятки бронзової доби з західних областей УРСР, табл. IV, 26, 28. Архів Інституту археології АН УРСР.

⁵ Матеріал із розкопок А. В. Добровольського 1946 г. Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁶ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. II, СПб 1894, стор. 66. Зберігається в фондах скіфського відділу Київського історичного музею.

⁷ І. В. Фабриціус, Циліндришний посуд. Літопис музею, вип. 9, 1927—1928, Херсон 1929, табл. IV, 14—17; V, 15, 21; а також знахідки ден від таких посудин на поселенні біля с. Сабатинівки з розкопок А. В. Добровольського 1946 р.

ляються в розкопі, знайдено два круглі камені із згладженими поверхнями, які, очевидно, служили пестиками для розтирання зерна.

Вищерозглянутий матеріал, як металевий, так і керамічний, визначає час існування поселення Тарасова Гора в межах від другої половини VII до кінця першої половини VI ст. до н. е. Таким чином, за часом воно безпосередньо йде за городищами і селищами чорноліського типу, з якими, як зазначалося, стоїть в генетичному зв'язку.

Як уже говорилося вище, ми не знаємо поки що на Тясмині інших городищ і селищ, які могли б бути з певністю віднесені до часу Жаботинського селища.

Майже зовсім не вивчені поселення цього часу на північ від Тясмина — на Київщині. На Лівобережжі до VII ст. і до більш пізнього часу відносяться зольники на Більському городищі, селища з зольниками біля с. Мачухи і селища-зольники, відкриті І. І. Ляпушкіним по р. Ворскла.

На території верхів'я Південного Бугу і на сусідній з нею подністровській території уже відомо ряд городищ і селищ, які можна вважати одночасними Тарасовій Горі (Немирівське і Рутківцеве городища та ін.). Цю одночасність цілком припускає ряд загальних керамічних ознак, але в формі і орнаменті виявляється незалежність одної від одної Дністро-Бузької і Дніпровської території.

Велику схожість показують відкриті в останні роки поселення на нижньому Дністрі (в Молдавії), але й ці молдавські пам'ятки ми можемо поставити лише в хронологічну відповідність з тясминськими і підкреслити зв'язок між ними.

Дослідження, проведені Краснодарським музеєм на Кубані, відкрили цілий ряд поселень ранньоскіфського часу в районі розміщення найдревніших скіфських курганів. Ці поселення датуються дослідниками VI—V ст. до н. е., тобто трохи пізнішим, ніж наші пам'ятки, часом, але серед їх керамічного матеріалу зустрічаються аналогії тясминським.

Розглянутий археологічний матеріал тясминських городищ і селищ VIII, VII і початку VI ст. до н. е. дозволяє зробити такі висновки.

З VIII ст. до н. е. на території Лісостепу, зокрема на території Тясмина, відбуваються істотні зміни. Виникає багато місць поселення, залишки яких відбивають нові явища, невідомі в епоху бронзи. Поряд з поселеннями відкритого типу, які часто знаходяться на місці ще більш древніх, зустрічаємо укріплені городища, розміщені, як і поселення, на мисах високих берегів рік чи болотистих ярів.

Наявність великої кількості місць поселення на порівняно невеликій території, яка зростається басейном р. Тясмин, а також поява укріплених городищ говорять про ускладнення соціально-економічних умов, які намічаються у першій чверті I тисячоліття до н. е. на всій території нашого півдня.

Ці зміни відбуваються в міру переходу від епохи бронзи до епохи заліза, яка характеризує уже скіфський час — „епоху залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири“, і обумовили швидкий ріст економіки і розвитку суспільства. Зброя, яка розповсюджується в Лісостепу починаючи з другої половини VII ст. до н. е., збагачення представників племінної верхівки, що зростає, і поява предметів іноземного, далекого від наших країв походження вказували на роль, яку починає відігравати війна, „яку раніше вели тільки для того, щоб помститися за напад, або для того, щоб розширити територію, ...тепер провадиться тільки заради грабежу, стає постійним промислом“¹.

Кінець VIII—VII ст. до н. е. характеризується древніми письменниками як період інтенсивних вторгнень північних степових киммерійських племен в країни древнього Сходу. Военні походи не припиняються

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, К. 1948, стор. 128.

на, протязі всього VII ст., коли киммерійські племена виступають уже одночасно із скіфськими. Сліди перебування скіфів у країнах древнього Сходу знаходять своє відображення в пам'ятках Закавказзя. Про них свідчать також і речі малоазійського, закавказького і кавказького походження, які знаходимо у нас на території Лісостепу, що датуються цим же часом.

Ознакою „зростаючої небезпеки та потреби в захисті“¹ можна пояснити появу на території Лісостепу в VIII і на початку VII ст. до н. е., тобто в доскіфський час, укріплених місць поселень.

Можна з певністю допустити, по-перше, що киммерійські кочові племена робили свої набіги і на територію Лісостепу з метою захоплення сільськогосподарської продукції осілих і в загальному мирних племен, і, по-друге, що лісостепові племена захищали свої поселення не тільки від своїх найближчих сусідів, а й від степовиків-киммерійців.

З другої половини VI ст. до н. е., з початком розвитку торгівлі між тясминською територією і грецькими містами-колоніями місцеві поселення набувають іншого вигляду.

Городища розмірами в 16.—22 га розміщувались тісною групою у верхів'ях Ташліка, правої притоки Тясмина, і з них три (Галушинське, Шарпівське і Макіївське) дуже сильно укріплені.

Трохи осторонь від цієї групи городищ знаходиться велике (52 га) Матронинське городище з особливо сильними захисними спорудженнями.

На Галушинському і Матронинському городищах знайдена грецька кераміка початку VI ст. до н. е., на Шарпівському — кінця VI ст., але недостатнє дослідження всіх цих городищ не дозволяє щось сказати про їх стан в більш ранній, ніж половина VI—V ст. до н. е., час, тобто в той час, який висвітлює наша тема.

Велика кількість городищ і селищ, відкрита за останні три-чотири роки, дає право встановлювати повну осілість населення на зрошуваній Тясмином території.

Економічною основою господарства було землеробство і скотарство. Ознаками землеробства є камінні пести, знайдені на Чорноліському городищі і на поселенні Тарасова Гора, уламки камінних плит, можливо від зернотерок, і відбитки зерен проса на глиняному посуді. Судячи з багатих кістяних залишків, які ми знаходимо повсюдно, до складу стада входили: кінь, велика і мала рогата худоба, свиня (наскільки це можна вияснити попередніми визначеннями під час розкопок).

Розміщення цих місць поселень серед лісів та наявність кісток диких гварин на городищах (Шарпівське) дозволяє говорити і про наявність мисливства.

Досить широко були розвинуті і домашні ремесла: гончарство, ткацтво, косторізна справа, обробка хутра, шкір і бронзоліварне виробництво. Серед цих ремесел основне місце займає гончарство, яке особливого розквіту досягає в середині VII — на початку VI ст. до н. е., як про це свідчить кераміка селища Тарасова Гора і знахідки в одночасних йому курганах.

Про існування ткацтва свідчать численні знаходження на городищах і селищах глиняних пряслиць, які зустрічаються і в похованнях.

Був розвинутий обробіток кісток, шкір і хутра. Про це свідчать численні знахідки кістяних лощил для обробки шкіри (Чорний Ліс, Шарпівське городище), кістяні шила і художні кістяні вироби, які знаходимо в похованнях.

Результати досліджень останніх років дозволяють зробити висновок про досить розвинуте бронзоліварне виробництво на території Тясмина в доскіфський і ранньоскіфський час. Суботівські матриці, велика

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, К. 1948, стор. 127.

кількість вудил, серед яких є, очевидно, і місцеві варіанти, різноманітні шпильки і т. п., а також висока техніка литва в наступний час можуть служити доказом безперервності розвитку тут цієї галузі виробництва.

На Правобережжя поступала, очевидно, карпатсько-дунайська і кавказька мідь, поскільки вироби дунайсько-дністровських типів тут відомі починаючи з епохи бронзи, а з VIII—VII ст. до н. е. поряд з ними виступають і південно-східні. Разом з тим метал могли мати і з Криво-ріжжя, де, безперечно, були (хоч і не багаті) місця розробки міді¹.

Подібного роду знахідки беззаперечно доводять наявність досить поживавлених *обмінних стосунків* із західними від Тясмина областями. Щодо зв'язків з південним сходом, то тут могли відігравати роль і воєнні походи в Азію.

Суспільний лад і ті зміни, які відбувалися на Тясмині на протязі інтересуючого нас періоду, з багато більшою повнотою змальовують матеріали, добуті розкопками курганів. Цьому питанню повинно бути присвячене спеціальне дослідження.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЯ VIII—VI вв. до н. э. НА ТЯСМИНЕ

Резюме

Изучение мест поселений доскифского и раннескифского времени на территории бассейна р. Тясмин имеет большое значение в разрешении вопросов формирования культуры раннего железа в лесостепном Приднепровье.

Ряд известных на территории Тясмина городищ конца VI—V вв. до н. э. значительно пополнился местами поселений более раннего времени (VIII—VII вв.), открытыми за последние годы археологическими экспедициями Института археологии АН УССР совместно с ИИМК АН СССР.

Уже накопилось достаточно материала для установления преемственности культуры раннего железа Лесостепи с предшествующей культурой эпохи бронзы.

Наиболее интересным является городище „Замок“ и селище у с. Залевки, открытые и частично исследованные П. Н. Третьяковым в 1946 г. Найденный на городище клад бронзовых вещей в сочетании с керамическим материалом, сохраняющим признаки керамики эпохи бронзы, но в то же время содержащим ряд признаков, характерных уже для раннескифского времени, составляет полный датирующий комплекс для определения ряда других мест поселений, как например: городищ Черного Леса, с.с. Головятино, Субботово и др. Переходное время от эпохи бронзы к скифскому времени определяется VIII—VII вв. до н. э.

Следующим по времени и неразрывно связанным с предшествующими местами поселений, является селище на Тарасовой Горе у с. Жаботин и с. Завадовка, открытое в 1950 г.

Бронзовые предметы, найденные на селище, сохраняют в себе черты эпохи бронзы и характерны для эпохи раннего железа. Они указывают на продолжающиеся связи территории Среднего Приднепровья с культурами запада (комаровская, лужицкая, висоцкая) и юго-востока (Кавказ).

¹ П. О. Бурачков, Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма, Древности, Труды МАО, т. XII, М. 1888, стор. 12; Опыт исследования о куманах или половцах, ЗООИД, X, стор. 133—134.

Керамика представляет дальнейшее развитие форм сосудов, характерных для переходного времени. Преобладают формы сосудов, типичные для раннескифского времени (черпаки-чарки, круглотельные сосуды, миски), встречающиеся в погребениях Лесостепи в VII — начале VI в. до н. э.

Большое количество мест поселений и характер находок на них свидетельствуют об оседлом образе жизни населения территории бассейна Тясмина, экономической основой хозяйства которого являлись земледелие и скотоводство. Были развиты также ремесла, среди которых гончарство, как это показывает материал селища Тарасовая Гора, в VII в. до н. э. достигает особенного развития.

Полевое изучение памятников переходного и раннескифского времени (поселений и могильников), имеющих огромное значение при решении проблем формирования культуры раннего железа в лесостепном Приднепровье, должно быть продолжено. Новые материалы, без сомнения, расширят и уточнят наши представления об этой эпохе, общие черты которой мы попытались определить на основании уже добытых археологической наукой сведений.
